

Onvaderlandslievend gedrag?

De Oostinzet van drie Nederlandse boeren in de Oekraïne tijdens de Tweede Wereldoorlog en hun naoorlogse berechting

Naam: Welmoed Wijmans

Studentnummer: 3338029

Cursus: Onderzoeksseminar III, Biografisch Project

Begeleider: Mevr. Geraldien von Frijtag

Datum: 22 juni 2011

Definitieve versie

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
‘Drang nach Osten’	5
De aantrekkingskracht van de Oekraïne.....	6
De Nederlandse Oost Compagnie.....	7
Drie Nederlandse boeren in Rowno, Oekraïne.....	8
Verwachtingen en wederzijdse ontevredenheid.....	8
Idealisme versus opportunisme.....	12
Terug naar Nederland.....	14
De boeren en de Nationaal Socialistische Beweging.....	17
De boerenbevolking en de NSB.....	17
Idealisme versus opportunisme.....	18
In dienst van de Duitse bezetter.....	21
De Bijzondere Rechtspleging na 1945.....	24
De vervolging van NSB’ers.....	24
De NOC volgens de Bijzondere Rechtspleging.....	26
‘Desbewust gehandeld in strijd met de belangen van het Nederlandsche volk’	28
NSB-lidmaatschap volgens de Bijzondere Rechtspleging.....	29
‘Fout’ in de oorlog.....	30
Conclusie.....	33
Literatuurlijst.....	35
Bronvermelding.....	36

Inleiding

‘Voor het eerst sinds het bestaan van ons Koninkrijk zijn wij geconfronteerd geweest met meer dan incidentele verschijnselen van onvaderlandslievend gedrag.’¹ Aldus Noach in zijn boek ‘De Bijzondere Rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren’, gepubliceerd in 1948. Hiermee doelt Noach op de ruim 150.000 ‘foute’ Nederlanders die in de maanden na de officiële bevrijding van Nederland in mei 1945 werden gearresteerd wegens collaboratie met de vijand Duitsland.²

Onder hen waren enkele honderden NSB’ers die in de oorlogsjaren in dienst van de Nederlandse Oost Compagnie als boer naar Oost-Europa waren vertrokken. In dit paper staat een drietal boeren centraal: Hendrik Dales (geb. 5/15-01-1898), Klaas Kostelijk (geb. 08-03-1894) en H.Q. Verhaaren (geb. 23-03-1893). Alledrie reisden zij in 1942 als landbouwer af naar de Oekraïne.

Voor dit onderzoek zal vooral gebruik gemaakt worden van de strafrechtelijke dossiers in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), gelegen in het Nationaal Archief te Den Haag. Hier zijn de persoonlijke dossiers te vinden van de personen die na de Tweede Wereldoorlog op verdenking van collaboratie met de vijand strafrechtelijk werden vervolgd. De drie hoofdpersonen uit dit onderzoek zijn allen reeds overleden, waarmee de privacybescherming van hun strafzaken is komen te vervallen. Hun namen zijn dan ook niet gefingeerd.

De onderzoeksvraag die in dit paper centraal staat, luidt: ‘In hoeverre waren de Nederlandse boeren tijdens de Oostinzet in 1942-1945 en hun lidmaatschap van de NSB door idealisme gedreven en hoe fungeerden hun werkzaamheden in de Oekraïne en de perceptie van de NSB in hun naoorlogse berechting?’ Hierbij zullen de verklaringen van de drie boeren tijdens hun strafrechtelijke vervolging het uitgangspunt vormen. Hoewel deze bronnen met de nodige zorgvuldigheid beoordeeld dienen te worden, hun representativiteit is immers onduidelijk, geeft deze benadering ook een interessant microperspectief. Het stelt je namelijk in staat de naoorlogse beeldvorming over de landverraderlijke collaborateurs en de dichotomie van ‘goed en fout’ in de oorlog kritisch te toetsen.

¹ W.M.E. Noach, *De bijzondere rechtspleging, straf- en tuchtrechterlijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*, Proefschrift Universiteit Leiden (‘s-Gravenhage 1948) voorwoord.

² J. Damsma en E. Schumacher, *Hier woont een NSB’er. Nationaal-socialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010) 151.

In de historiografische literatuur over de naoorlogse Bijzondere Rechtspleging speelt de discussie over deze beeldvorming een belangrijke rol. Lou de Jong zag vooral duidelijke scheidslijnen die een zwart-wit beeld over de oorlog deden ontstaan. Je was goed of fout in de oorlog, er zat niets tussenin. Chris van der Heijden reageerde hierop met het boek *Grijs verleden*, waarin hij benadrukt dat het juist heel moeilijk te bepalen is wat 'goed' en 'fout' is. Dit gepolariseerde beeld is volgens Van der Heijden pas ontstaan in de jaren zestig, terwijl vlak na 1945 al snel afstand werd gedaan van wraakgevoelens en men de oorlog vooral wilde vergeten. Na aanvankelijk zware straffen beloofd te hebben, ging de Nederlandse overheid dan ook al snel over tot een gematigder beleid en werden in de jaren vijftig veel collaborateurs vrijgelaten.

Ter inleiding zal ik eerst kort ingaan op de Duitse expansiedrift en de rol die de Oekraïne en de Nederlandse Oost Compagnie daarbij speelden. Daarna zal ik het hebben over de drie boeren in Rowno, Oekraïne, hun motivaties om naar Oost-Europa te vertrekken en hun verhouding met de NOC en de Duitsers aldaar. Vervolgens zal ik ingaan op hun verhouding met de NSB, hun redenen om lid te worden en hun activiteit binnen de Beweging. Bij zowel de NOC als de NSB zal ik proberen te achterhalen in hoeverre idealisme of opportunisme de belangrijkste rol speelde. Ten slotte zal de Bijzondere Rechtspleging worden besproken. Hierbij zal ik onderzoeken welke rol de dienstbetrekking bij de NOC en het NSB-lidmaatschap van de drie boeren bij hun berechting speelde. Omdat het onderzoek grotendeels is gebaseerd op de naoorlogse verklaringen van de boeren die allesbehalve consequent waren, zal ik een poging doen een kritische vergelijking te maken tussen hun woorden tijdens hun berechting en hun daden in oorlogstijd.

‘Drang nach Osten’

In 1941 vatte Adolf Hitler zijn plannen voor Oost-Europa kortbondig samen: “In twintig jaar tijd zal de Oekraïne aan meer dan twintig miljoen inwoners een thuis bieden, de Oekraïense bevolking niet meegerekend”.³

Nazi-Duitsland wilde een wereldmacht worden en om dit doel te bereiken was intensieve oostwaardse expansie nodig. Heerschappij over Oost-Europa betekende immers de dominantie over de gehele centrale Europese landmassa die, naast van strategisch geografisch belang te zijn, ook een oplossing kon bieden voor het gebrek aan benodigde ‘Lebensraum’ voor de Germaanse volkeren. Hierbij speelden de ideeën van de rassenleer een belangrijke rol. Oost-Europa, dat in Duitse ogen werd bevolkt door zogenaamde ‘Untermenschen’, diende geermaniseerd te worden. Dat de gebieden op economisch gebied voor de voedselvoorziening van de Duitsers en daarmee het uithouden van de oorlog konden dienen, was ook niet onbelangrijk. Bovendien meenden de Duitsers een historische aanspraak op deze gebieden te hebben, onder andere omdat eeuwen in het verleden de Teutonische ridders hetzelfde gebied hadden veroverd.⁴

Met de veroveringen die vanaf juni 1941 met Operatie Barbarossa van start gingen, kreeg Duitsland eindelijk de controle over de Oost-Europese gebieden. Hoewel er aanvankelijk vooral een grote vraag was naar soldaten om aan het Oostfront te vechten, bleek al snel dat militaire kracht alleen niet voldoende was. De uitgestrekte gebieden moesten opgebouwd, gecultiveerd en gecontroleerd worden, wilden de nazi’s Oost-Europa ten behoeve van de Duitse oorlogseconomie exploiteren. En exploitatie kon op haar beurt weer niet zonder kolonisatie. Voor deze taak stond vooral het Germaanse broederland Nederland bovenaan de lijst van gegadigden. De Nederlanders hadden immers een succesvolle kolonisatiegeschiedenis op hun naam staan in Azië en zouden nu op eenzelfde wijze Oost-Europa kunnen koloniseren.⁵ Drie miljoen boeren en arbeiders zou Nederland moeten leveren voor de opbouw en exploitatie van de Baltische staten Estland, Letland en Litouwen en met name de Oekraïne.⁶

³ W. Lower, *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine* (University of North Carolina 2005) 18.

⁴ M. Mazower, *Hitlers Empire. Nazi rule in occupied Europe* (Londen 2008) 181.

⁵ D. Barnouw, ‘To Ostland, we want to drive’, in: R. Schuddeboom (ed.), *Beyond Traditional Borders, Eight centuries of Latvian-Dutch relations* (zp 2006) 125-6.

⁶ Mazower, *Hitlers Empire*, 218.

De aantrekkingskracht van de Oekraïne

Van alle gebieden in Oost-Europa vervulde de Oekraïne een van de belangrijkste rollen voor de plannen van nazi-Duitsland. Oekraïne was de graanschuur van Europa en gaf bovendien handelsmogelijkheden door haar toegang tot de Zwarte Zee. Exploitatie van deze rijke agricultuur zou dus de voedselvoorziening van Duitsland en haar broedervolkeren betekenen.⁷

Dat de Oekraïne vooral grote mogelijkheden bood voor boeren werd in de beeldvorming dan ook duidelijk gepropageerd. Zo ook in Nederland. Een goede illustratie van deze propaganda is het van oorsprong Duitse boekje van F. Obermaier, 'Oekraïne, het land der zwarte aarde'. In 1943 werd het werk in het Nederlands vertaald om ook hier ter propaganda te dienen. Het boek was één grote uitnodiging en aansporing om als boer naar de Oekraïne te komen om daar niet alleen het land te heropbouwen, maar vooral ook zelf te profiteren van de landbouwmogelijkheden. Het inleidende woord bracht dit doel al duidelijk onder woorden: "Obermaiers boek is van groote beteekenis voor ons land. Onze bevolking immers is bijzonder geïnteresseerd bij de Oekraïne. Reeds zijn vele, moedige boeren in dit land met zijn wijde verten te werk gesteld om op hun wijze mede te werken aan den opbouw van een nieuw Europa. Vooral ook voor degenen, die geboren en gegroeid zijn in den strijd met moeder aarde, die de dagelijksche worsteling kennen met natuur en bodem, is dit boek van groot belang."⁸

Obermaier stelde de lezer een romantisch beeld van de Oekraïne voor, met uitgestrekte bloeiende steppen en kuddes van honderdduizenden rondgrazende runderen en schapen. Als een reisgids beschreef hij de mogelijkheden in de landbouw, het klimaat, de tradities en hoe het de Oekraïne vanaf de middeleeuwen tot de jaren veertig is vergaan. Hierbij werd vooral de nadruk gelegd op het juk van de communistische overheersing door de Sovjet-Unie, waar door de Duitse verovering een einde aan was gekomen. Ook werd, naast het beeld van een puur en ongecorrumpemd Oekraïne, op enigszins neerbuigende toon de indruk gewekt van een ongecivileerd en achterlijk volk dat een ordenende hand nodig heeft.⁹ Nederland was één van de landen die aan deze oproep gehoor gaf.

⁷ D. Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2004) 120.

⁸ F. Obermaier, *Oekraïne, het land der zwarte aarde* (Amsterdam 1943) zonder pagina.

⁹ Obermaier, *Oekraïne, het land der zwarte aarde*, zonder pagina.

De Nederlandse Oost Compagnie

Al in 1941 vertrokken de eerste transporten met enthousiaste boeren richting Oost-Europa. Althans, zo spiegelde de Duitse bezettingsautoriteiten dit voor. De bestaande literatuur hierover wekt een totaal andere indruk. Zo beschrijft F. Naeff in zijn doctoraalscriptie uit 1981 een organisatie die in werkelijkheid veel te wensen over liet. Bovendien zouden ook de ervaringen van en met de Nederlandse boeren bijzonder ongunstig zijn. Aan de ene kant waren de Duitse autoriteiten in de Oekraïne ontevreden over de kwaliteit van de arriverende boeren. Aan de andere kant echter waren ook de boeren zelf niet blij met de huisvesting noch het salaris en keerden velen al snel terug naar Nederland.¹⁰

Om de organisatie en coördinatie te centraliseren werd op 6 juni 1942 de Nederlandse Oost Compagnie opgericht, een niet al te subtiele verwijzing naar de Verenigde Oost Compagnie die Nederland in de Gouden zeventiende Eeuw zoveel rijkdommen uit de koloniën in Azië had vergaard. M.M. Rost van Tonningen, de man achter de NOC, stond eenzelfde idee voor ogen. Opnieuw zou Nederland een leidende rol vervullen in de kolonisatie.¹¹

Op 8 juni verkreeg de NOC het zo verlangde octrooi om als enige Nederlandse organisatie economische betrekkingen te hebben met bezet Oost-Europa. Of, zoals de Duitsers het zagen, het van de Bolsjewieken bevrijde Oost-Europa. In samenwerking met de *Landbewirtschaftungsgesellschaft Ukraine m.b.H.* (L.B.G.U.) had de NOC de leiding over de levering van onder andere Nederlandse boeren en tuinders aan Oost-Europa.¹²

Toch bleek al snel dat de Duitse verwachting van drie miljoen Nederlandse boeren teveel gevraagd was. In een rapport uit juni 1942, nog voordat de NOC haar eerste transport uitzond, meldde de heer Gips al aan de heren Rost van Tonningen en Mussert in Nederland dat het “buitengewoon pijnlijk was bij terugkomst der delegatie [in Nederland] het bericht in de ‘Deutsche Zeitung in den Niederlande’ dd 9 juni 1942, dat de Oostcompagnie feitelijk de taak

¹⁰ F. Naeff, *De Nederlandsche Oost Compagnie N.V. Een onderzoek naar de achtergronden van de Nederlandse Oostinzet en de werkzaamheden van Nederlanders in Oost-Europa onder Duitse bezetting* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA, 1981) 64.

¹¹ Naeff, *De Nederlandsche Oost Compagnie N.V.*, 9.

¹² *Ibidem*, 66, 97.

had om in den Ostraum drie miljoen Nederlanders te vestigen. [...]de reactie van het Nederlandse volk belemmert in hoge mate het slagen van de medewerking aan de NOC.”¹³

Hoewel Rost van Tonningen het tegendeel beweerde, “Ich freue mich uber das wachsende interesse das unseres Volk zeigt fur den Osten”¹⁴, was het animo onder Nederlandse boeren inderdaad niet groot en werd slechts een fractie van de gevraagde levering behaald. In het volgende hoofdstuk zullen we zien hoe de drie boeren van dit onderzoek hun dienst bij de NOC ervoeren, wat hun redenen waren om naar Oost-Europa te vertrekken en hoe hun houding tegenover de Duitse bezetter was.

Drie Nederlandse boeren in Rowno, Oekraïne

Verwachtingen en wederzijdse ontevredenheid

“Het is een zware strijd den boer op de plaats te brengen waar hij thuishoort. [Het is] een verlichting dat een groot stuk land in de Oekraïne is vrijgegeven waar de boer zijn vrijheid kan bevechten”.¹⁵ Aldus propagandaleider van de NSB Roskam in oktober 1942 bij de aankondiging van het vertrek van provinciaal boerenleider Arnout de Waard naar de Oekraïne waar hij leiding zou gaan geven aan het eerste transport van vijftig boeren. De verwachtingen vanuit de NOC waren hooggespannen. Men diende “een land [te] scheppen waar het heerlijk is te leven naast het Groot-Duitschland, dat ons bestaan waarborgt, mits wij met opgeheven hoofd naar het Oosten willen zien.”¹⁶

Op 11 november 1942 vertrok dit eerste transport boeren van de NOC richting de Oekraïne en de drie boeren Hendrik Dales, Klaas Kostelijk en H.Q. Verhaaren gingen mee. Het dagboekje van Verhaaren geeft een bijzonder inzicht op de dag van vertrek, de aankomst en de eerste weken in Oost-Europa.

Voor vertrek kregen de boeren schoenen en een uniform aangemeten. Met twee handkoffers ging Verhaaren op weg en al op de dag van vertrek werd zijn zeurige en ontevreden karakter duidelijk. De broekspijpen en mouwen van het uniform waren te nauw, zo klaagde hij,

¹³ D. Barnouw, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen Deel II mei 1942-mei 1945* (Zutphen 1993) 29 juni 1942.

¹⁴ Barnouw, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen Deel II mei 1942-mei 1945*, 22 januari 1943.

¹⁵ Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), KA I 3540, Artikel in Het Nationale Dagblad, 20 oktober 1942.

¹⁶ NIOD, KA I 3540, Artikel in het Nationale Dagblad, 2 maart 1942.

en de laarzen hadden zulke slechte zolen dat ze na veertien dagen in de sneeuw al uit elkaar vielen. “Men mag het niet zeggen, noch minder schrijven, maar denken staat vrij, nu wij dachten, hier zal wel met veel boter gesmeerd zijn.”¹⁷

De reis voerde naar Rogatsjev, vlakbij Rowno, waar de boeren eerst een tweeweekse scholing dienden te volgen. Deze training stelde in praktijk weinig voor: “De gansche cursus komt eigenlijk hierop neer: halen zoo veel je maar kan, laat werken zoo veel mogelijk, organiseer wat je noodig heb en zorg dat je zelf niets te kort komt.”¹⁸ Met deze snelcursus werden de boeren opgeleid tot Stutzpunktführer, waarna ze zouden worden ingezet op gebieden van tussen de 10.000 en 15.000 hectare. De NOC betaalde de boeren 42,50 gulden per week die als voorschotten aan familie of echtgenote in Nederland werden uitgekeerd.¹⁹

Dit salaris liep bij de verschillende boeren uiteen. Zo vervulde Verhaaren de functie van Landwirtschaftsführer waarmee hij 311 gulden per maand verdiende en kon Hendrik Dales het zelfs doen met 325 gulden per maand. Kost en inwoning van een gulden vijftig per dag kwam hier nog bij. Hiernaast kregen de boeren een kindertoeslag van tien gulden per maand voor kinderen tot en met zestien jaar. Reiskosten werden door de NOC betaald en ze hadden recht op twintig dagen vakantie per jaar.²⁰

Desondanks was er ook veel om terecht ontevreden over te zijn. De huisvesting en het voedsel lieten te wensen over en ook de dienstbetrekking zelf viel in veel gevallen tegen. Zo beschreef Verhaaren in een ongedateerde brief zijn eerste half jaar in Oost-Europa als een nutteloze tijdsbesteding. Hij zegt niets te doen te hebben en zich een vijfde wiel aan de wagen te voelen. Het salaris was de enige reden waarom Verhaaren in de Oekraïne bleef rondhangen.²¹

De boeren waren niet de enigen die ontevreden waren over de Oostinzet. Ook de Duitse én de Nederlandse autoriteiten in de Oekraïne waren teleurgesteld in de kwaliteit van de gestuurde boerentransporten. Ook de NSB zelf werd niet erg gewaardeerd. Zo geeft Verhaaren in

¹⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 55527, dagboek.

¹⁸ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, dagboek.

¹⁹ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 126.

A. zur Lage, Arnout de Waard en de Nederlandse Oostcompagnie: een agrarisch NSB'er in Oekraïne (Scriptie Geschiedenis, Utrecht 2010) 15.

²⁰ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Arbeidsovereenkomst voor Oost-Europa, 10 november 1942.

NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Proces-verbaal, 1 februari 1946.

²¹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Brief, ongedateerd.

de voornoemde brief het opmerkelijke advies dat je in Oost-Europa het verste kwam door vooral geen uiting te geven van gezindheid voor de NSB. Teleurstelling in de daadkracht van de NSB was kennelijk ook in de Oekraïne bij de Duitse autoriteiten een bron van frustratie.²²

Het eerste boerentransport bestond nog uit mannen die uit idealisme naar de Oekraïne waren gekomen om hun bijdrage te leveren aan de voedselvoorziening van Europa. Hoe meer transporten er echter arriveerden, hoe lager de kwaliteit werd. Het niveau daalde vooral omdat voor kwantiteit in plaats van kwaliteit werd gekozen, aldus een rapport uit 1943. De heer Van Eek, de vertegenwoordiger van de NOC in Rowno, riep in 1943 op om “liever minder, maar slechts goede krachten” aan te leveren.²³

De klachten over de Nederlandse boeren waren van uiteenlopende aard. Velen werden beschuldigd te willen bijverdienen door diefstal of het drijven van zwarte handel, anderen waren alleen gekomen om te ontkomen aan een gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Sommigen waren te bang voor de partizanen, waar tijdens de propaganda voor de Oostinzet te weinig aandacht aan was besteed, terwijl weer anderen dronkaards bleken te zijn. De anti-militaristische houding van de Nederlanders als volk werd ook niet gewaardeerd. Waar alle klachten uiteindelijk vooral op neerkwamen, was dat de NOC de boeren niet streng genoeg op kwaliteit selecteerden, om zo aan de hoge leveringseisen van de Duitsers te kunnen voldoen.²⁴

De teleurstelling gold overigens ook voor Verhaaren persoonlijk. In een vertrouwelijk rapport over de Nederlandse boereninzet in de Oekraïne door de heer Silvergieter-Hoogstad uit oktober 1943 werden namenlijsten bijgevoegd van alle boerentransporten tot dan toe. De schrijver van het rapport plaatste een rood kruisje voor de namen van boeren die hun taak goed voldaan hadden. Bij Verhaaren, die werd ingezet in Dnjepropetrowsk en Melitopol, was dit echter niet het geval. Ook Klaas Kostelijk, die was ingezet in Shitomir, werd onvoldoende bevonden.²⁵

In het geval van Verhaaren was de onderlinge problematiek zelfs nog erger dan het ontbreken van een rood kruisje voor zijn naam. Hij werd door de heer Van Eek zelfs beschuldigd

²² NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Brief, ongedateerd.

²³ NIOD, inventarisnummer 126, Brief Van Eek aan NOC, 2 juli 1943.

²⁴ Ibidem.

Ibidem, ‘Vertrouwelijk rapport over den Nederlandschen Boereninzet in de Oekraïne’ door M. Silvergieter-Hoogstad, 14 oktober 1943, Rowno.

²⁵ Ibidem.

van deelname in de zwarte handel. Verhaaren zou goederen vanuit de Oekraïne naar Nederland sturen, die zijn vrouw vervolgens op de zwarte markt zou verkopen. Uit correspondentie hierover blijkt dat Verhaaren bij de organisatie van de NOC geen goede reputatie genoot. “Ik trof hem herhaaldelijk in het Kasino der LBGU”, verklaarde Van Eek, “een lastige vervelenden vent, die overall op scheldende en alles afbrekende, hier iedereen voor de voeten liep, en anderen menschen het leven onaangenaam maakte. Niets deugde, hij had ontslag genomen omdat hij benadeeld werd, niet kon werken zoals hij wilde; hij had in al die maanden zo goed als niets te doen gehad. Wat stellig aan hemzelf gelegen moet hebben, want voor een ieder die aanpakt is hier ontzettend veel te doen, je hoeft maar een kik te geven en je zit tot over je oren in het werk.”²⁶

Verhaaren stond bij de Oostinzet dus slecht bekend. Maar wat dit zegt over hem als boer in dienst van de NOC is zeer discutabel. Was hij simpelweg een relschopper of geloofde hij eigenlijk niet echt in de zaak? Ongehoorzaamheid van dit niveau kan namelijk ook juist een teken zijn van groot idealisme van Verhaarens kant. Hij zou bijvoorbeeld zo geïrriteerd kunnen zijn geraakt omdat de kwaliteit van de organisatie hem teleurstelde. In het volgende hoofdstuk over de NSB komen we een soortgelijk verhaal van Verhaaren tegen die dezelfde vraag oproept.

Niet alleen de houding van de Nederlandse boeren werd afgekeurd, de algehele interactie tussen de Nederlanders en Duitsers in de Oekraïne en Baltische staten was problematisch. “Veel Duitse autoriteiten zien de Hollanders, geheel tegen politieke opgave in, als min of meer ongewenste, noodgedwongen tijdelijke hulpkrachten”, zo klaagde Van Eek aan het hoofdbureau van de NOC in Den Haag.²⁷ “Men krijgt het gevoel alsof de gehele inzet hier niet graag gezien wordt”, meldde een rapport uit 1943. In dit rapport werd zelfs opgeroepen de scholing van nieuwe boeren door Nederlanders te laten uitvoeren in plaats van door Duitsers zodat taalproblemen konden worden vermeden. De Duitsers werd ook verweten dat zij “de eigenaardigheden onzer menschen ook niet zoo kunnen aanvoelen.” Als hier geen verandering in zou komen, vreesde de ondergetekende zelfs voor het falen van de gehele Oostinzet.²⁸

²⁶ NIOD, inventarisnummer 1004, Bericht over Verhaaren, 28 oktober 1943.

²⁷ NIOD, inventarisnummer 126, Streng vertrouwelijk bericht Van Eek aan Den Haag over Bespreking Boereninzet, 11 augustus 1943.

²⁸ Ibidem, ‘Vertrouwelijk rapport over den Nederlandschen Boereninzet in de Oekraïne’ door M. Silvergieter-Hoogstad, 14 oktober 1943, Rowno.

Het partizanengevaar dient overigens niet onderschat te worden. Eind 1942 was al ongeveer tien procent van de boeren slachtoffer van een aanval van partizanen. Zo ook de zoon van Klaas Kostelijk, die samen met zijn vader in maart 1942 naar Oost-Europa was vertrokken. Deze reis was nog voor de oprichting van de NOC en Klaas Kostelijk zou in november van hetzelfde jaar voor een tweede reis vertrekken.²⁹

Idealisme versus opportunisme

De bewering dat het eerste NOC transport, waartoe de drie boeren uit dit onderzoek behoren, uit waardevolle en idealistisch ingestelde mannen bestond, is twijfelachtig wanneer we naar de redenen van vertrek van de drie individuele deelnemers kijken. Idealistische motieven lijken in de naoorlogse verklaringen van dit drietal namelijk ver te zoeken.

Hendrik Dales had voor de oorlog een melkbedrijf waarmee hij amper in het levensonderhoud van zijn gezin kon voorzien. Bovendien hadden zijn vrouw en kinderen veel met ziektes te kampen. Zo was zijn oudste kind voor driekwart blind en vereiste dus veel verzorging. Zijn vrouw had bovendien zenuwaanvallen en was zodoende niet in staat de benodigde leiding te bieden aan de kinderen. Toen eind 1940 de melkdistributie werd ingevoerd, was het voor Dales onmogelijk zijn bedrijf overeind te houden. Om de kost te verdienen vertrok hij tweemaal naar de Oekraïne, in december 1941 en november 1942, waar hem een stukje land was beloofd.³⁰

In het geval van Klaas Kostelijk is eenzelfde motivatie aanwezig, hoewel bij hem een al meer idealistische ondertoon te ontdekken is. Ook Kostelijk vertrok tweemaal naar Oost-Europa, in maart en november 1942. Voor de oorlog had hij de leiding over een tuinbouwbedrijf van twaalf hectare, dat echter niet veel opleverde. In de propaganda van de NOC werd de Nederlandse boeren een gouden toekomst beloofd in de Oekraïne, waar ze bedrijfsleider van een groot landbouwbedrijf zouden worden. Bovendien wilde zijn twintigjarige zoon graag naar 'Rusland' en voelde Kostelijk zich verplicht om hem als vader te begeleiden. Ook werd hem

²⁹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Proces-verbaal politieke opsporingsdienst Alkmaar, 7 december 1945.

³⁰ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Verzoek tot vrijlating, 20 mei 1946. NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Proces-verbaal, 5 oktober 1945.

voorgehouden dat hij daar als boer zou meehelpen aan “pioniersarbeid voor het Nederlandse volk” en dat de opbrengst van het land Nederland ten goede zou komen.³¹

Het enige wat Verhaaren over zijn reden van vertrek te zeggen had, was dat hij graag weer in de landbouw werkzaam wilde zijn en dat hij dacht op deze manier mee te werken aan de voedselvoorziening van Nederland.³² Opportunisme speelde dus in alledrie de gevallen een duidelijke rol. In het weinige idealisme dat doorschemert, probeerden de boeren bovendien vooral Nederlandse vaderlandslievendheid te tonen. Ze waren niet naar Oost-Europa vertrokken uit nationaal-socialistische denkbeelden, maar uit het idee dat ze hulp boden aan Nederland. Deze naoorlogse verklaringen betekenen natuurlijk niet dat de boeren geen enkel groot-Duits idealisme voelden bij hun vertrek naar de Oekraïne. Bij hun vervolging hadden ze er immers alle reden toe een sociaal wenselijk antwoord te geven. Alles wat hen ertoe gebracht had te vertrekken schreven ze dan ook toe aan de moeilijke omstandigheden waarin ze verkeerden.

De mate van hun nationaal-socialistische gezindheid komt in een volgend hoofdstuk uitgebreid ter sprake, maar in het algemeen kunnen we daar hier al iets over zeggen. In tegenstelling tot wat Kostelijk en Dales als financiële motivaties aandroegen, wordt in diverse documenten namelijk bericht dat hun financiële omstandigheden in 1940 goed waren.³³ Dit werpt de vraag op of hun vertrek wel uit financiële nood geboren was. In het geval van Kostelijk was er zelfs sprake van familiebanden met Duitsers en daarmee misschien ook met het Duitse belang. Zo blijkt uit een brief uit 1943 dat zijn dochter Marietje al negen maanden ‘omgang heeft’ met een Duitser en dat zijn zoon Teun twee jaar in Rusland is geweest en daarna als vrijwilliger in Duitsland als chauffeur is gaan werken.³⁴ Het zou dus niet zo verwonderlijk zijn als er bij Kosteliks vertrek naar Oost-Europa wel degelijk nationaal-socialistische overtuigingen meespeelden.

Verhaaren had op zijn beurt wel een heel bijzondere reden om ingenomen te zijn met de Duitse idealen. Tijdens de Meidagen in 1940, toen de Duitsers Nederland binnenvielen, was

³¹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Proces-verbaal van aanhouding en inbewaringstelling, 17 mei 1945.

NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Proces-verbaal politieke opsporingsdienst Alkmaar, 7 december 1945.

³² NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Proces-verbaal, 7 oktober 1947.

³³ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Staat van Inlichtingen, ongedateerd. NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Dossier ATL Arnhem, november/december 1941.

³⁴ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Brief, 15 augustus 1943.

Verhaaren namelijk een van de duizenden NSB'ers die tijdens de consternatie die hierop ontstond door zowel Nederlandse burgers als politie werd gearresteerd. Verhaaren werd op 12 mei in zijn huis met wapens overvallen en overgebracht naar de Cavalerie kazerne in Amsterdam. Met veel andere NSB'ers, weinig voedsel en onder zeer slechte sanitaire omstandigheden, zat hij dagenlang opgesloten. Toen Nederland op 14 mei capituleerde, betekende dit voor deze NSB'ers bevrijding en een vergroting van hun overtuigingen. Door te lijden voor hun ideaal, hadden ze een band gekregen met de Duitsers. Verhaaren zal in werkelijkheid dus ook meer idealisme gevoeld hebben bij zijn dienst in de Oekraïne dan hij na de oorlog durfde uit te spreken.³⁵

Terug naar Nederland

Dat idealisme misschien niet de meest overtuigende motivatie is geweest bij hun besluit om naar Oost-Europa te vertrekken, blijkt ook uit de redenen waarom de drie boeren allemaal op een goed moment besloten weer naar Nederland terug te keren. De wederzijdse ontevredenheid van de boeren enerzijds en de Duitse autoriteiten en de NOC anderzijds speelden hierbij een rol.

Verhaaren was namelijk niet de enige boer die na verloop van tijd de NOC de rug toekeerde. Gedurende de eerste maanden van 1943 kwamen in totaal al 36 boeren terug naar Nederland. Velen hiervan waren ontslagen wegens dronkenschap of ander onwenselijk of onzedelijk gedrag, maar velen hadden ook zelf ontslag genomen.³⁶

Hendrik Dales geeft in zijn verklaringen tijdens zijn naoorlogse berechting alles behalve een consistent verhaal. Zo zou hij in 1942 bij zijn aankomst in de Oekraïne geweigerd hebben zijn contract te ondertekenen omdat hij zich bedrogen voelde. Hem was beloofd als zelfstandig landbouwer aan de slag te kunnen met een eigen stukje land, maar in de praktijk bleek hij niets meer dan een boerenknecht te worden. Ook bleek bij aankomst dat de NOC de boeren zou overdragen aan een Duitse instantie, wat betekende dat hij in dienst zou komen van een maatschappij met wiens beleid hij het niet eens was.³⁷ In een andere verklaring zegt Dales opeens dat hij drie weken voor de NOC gewerkt heeft, alvorens ontslag te hebben genomen.³⁸

³⁵ Damsma en Schumacher, *Hier woont een NSB'er*, 25-6.

NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Brief, 2 juni 1940.

³⁶ Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers*, 128.

³⁷ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Proces-verbaal van verhoor, 5 oktober 1945.

In een brief aan de heer Roskam uit 1942 vertelt Dales echter een totaal ander verhaal. Hij is inmiddels zes weken terug uit de Oekraïne en verklaart ongeschikt te zijn gebleken voor de Oostinzet. “Na medisch onderzoek bleek dat ik zeer ernstige symptomen van Heimwee vertoonde.” Bovendien beweert Dales hier dat dit een grote teleurstelling voor hem was, temeer omdat hij een salaris van 42 gulden per week opgaf en nu geen werk meer had. Het doel van deze verklaring blijkt wanneer Dales Roskam vraagt of er een baantje voor hem te vinden is bij de Landstand, de organisatie die onder leiding van Evert Roskam verantwoordelijk was voor de voedselvoorziening van het Nederlandse volk.³⁹

Of Dales inderdaad door heimwee heeft moeten terugkeren of dat hij is bedrogen, blijft moeilijk te achterhalen. Zowel tijdens als na de oorlog had hij er immers belang bij om dit verhaal vol te houden. Tegenover Roskam wilde hij overkomen als goed NSB'er en had hij hem bovendien nodig om een nieuwe baan te vinden, terwijl Dales tegenover de rechtbank uiteraard de indruk wilde wekken dat hij het al tijdens de oorlog niet eens was met de activiteiten van de NOC en de organisatie bewust verliet. Dat hij er echter voor koos een tweede keer te vertrekken, ondanks de eerste teleurstelling, veronderstelt dat Dales toch niet heel negatief tegenover de NOC en haar praktijken stond. Maar ook hier kan dit besluit natuurlijk noodzaak kunnen zijn geweest. Zo beroept Dales zich na de oorlog op de bittere armoede waarin hij met zes jonge kinderen verkeerde.⁴⁰

Klaas Kostelijk, die ook tweemaal naar Oost-Europa vertrok, zegt ook gedesillusioneerd te zijn geweest nadat hij ontdekt had dat de belofte bedrijfsleider te zullen worden, niet werd waargemaakt. Toch vertrok hij in november 1942 opnieuw, maar ook die keer nam hij ontslag omdat hij niet wilde meewerken, ditmaal aan de vordering van koeien van Russische boeren. De enige inconsistentie in het verhaal van Kostelijk, is dat zijn vrouw in een brief zei dat “ze er geen leven meer van had” en dat hij daarom uit de Oekraïne is teruggekeerd.⁴¹ Ook hier spreekt het tegen Kostelijk dat er feit dat er ondanks de niet waargemaakte beloftes van de eerste, toch een tweede reis volgde.

Ibidem, Proces-verbaal van inbewaringstelling, 5 oktober 1945.

Ibidem, Proces-verbaal, 1 februari 1946.

³⁸ Ibidem, Verzoek tot vrijlating, 20 mei 1946.

³⁹ Ibidem, Brief Dales aan Roskam, 21 december 1942.

⁴⁰ Ibidem, Proces-verbaal, 24 september 1946

⁴¹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Brief, 15 augustus 1943.

Ibidem, Proces-verbaal politieke opsporingsdienst Alkmaar, 7 december 1945.

Ook Verhaaren maakte zich schuldig aan inconsequente verklaringen. Hoewel we al eerder hebben gezien dat hij door ontslag de NOC verliet, verklaarde hij na de oorlog dat gezondheidsredenen hem ertoe gedwongen hebben te vertrekken uit de Oekraïne.⁴² In zijn geval zou je echter denken dat het geen schande is de werkelijke reden van ontslag te melden, omdat dit immers de nadruk zou leggen op zijn ongehoorzaamheid jegens de Duitse bezetter.

Ondanks de persoonlijke instellingen van de boeren zelf, werd vanuit de Nederlandse samenleving een dienstbetrekking bij de NOC al gedurende de oorlog als een landverraderlijke daad beschouwd. Dat je, wanneer je als boer in Oost-Europa had gewerkt, bij terugkomst in Nederland tegen heel wat moeilijkheden kon aanlopen, blijkt uit het verhalen van Hendrik Dales en Klaas Kostelijk. In zijn proces verbaal verklaarde Dales bij de Wachtdienst te zijn gegaan omdat hij “bij een burger toch geen werk kon vinden omdat ik in Rusland was geweest.”⁴³ In januari 1944 schreef Klaas Kostelijk in een brief dat hij wordt buitengesloten in zijn vakgroep ‘Groothandel in Vee’ omdat hij in 1942 naar Rusland is gegaan. In juni van hetzelfde jaar had Kostelijk problemen met het solliciteren naar de baan van agent-paardenhandelaar. De hoofdinspecteur Vee en Vlees kwam voor hem op en schreef dat Kostelijk wel degelijk in aanmerking moet komen voor de functie en dat het feit dat Kostelijk “in Rusland zijn vaderland gediend heeft, geen aanleiding mag zijn hem niet te accepteren.”⁴⁴

Wat de boeren ook kwalijk werd genomen, was dat ze door hun dienstbetrekking bij de NOC hadden kunnen profiteren van gunstige voorwaarden en uitkeringen zoals extra levensmiddelen. In 1944 reageerde Verhaaren inderdaad op een bericht in de nationaal-socialistische krant het Nationaal Dagblad, waarin stond dat “[...]mensen die in de bezette Oost medegewerkt hebben aan den opbouw in aanmerking komen voor sigaretten.” Zoals we inmiddels van hem gewend zijn, klaagde hij dat hij nog geen bonkaart had ontvangen met de vraag of dit alsnog kon gebeuren. Ook mocht Verhaaren zonder extra kosten levensmiddelen uit de Oostgebieden meenemen naar Nederland.⁴⁵

⁴² NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Proces-verbaal gemeente politie Amersfoort, 26 mei 1946.

⁴³ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Proces-verbaal, 5 oktober 1945.

⁴⁴ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Correspondentie, 19 januari 1944 en 15 juni 1944.

⁴⁵ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Verzoek Verhaaren, 14 januari 1944. Ibidem, Verklaring extra levensmiddelen, 7 juni 1943.

Vanuit de Nederlandse samenleving werd dus een duidelijk oordeel geveld over de NOC en haar werknemers. Ook is het niet eenvoudig de waarheid te deduceren uit de inconsequente verklaringen die de boeren na de oorlog gaven over hun beweegredenen om naar Oost-Europa te vertrekken. Waarschijnlijk waren zij gemotiveerd door een combinatie van opportunisme en idealisme, die hen beiden na de oorlog werden aangerekend.

We zullen in een volgens hoofdstuk kijken in hoeverre hun diensttijd bij de NOC meespeelde in de naoorlogse berechting en in welke mate opportunisme hierbij een rol speelde. Daarvoor is het echter belangrijk te kijken naar een andere belangrijke component van landverraad dat de boeren werd aangerekend, namelijk het lidmaatschap van de NSB.

De boeren en de Nationaal Socialistische Beweging

De boerenbevolking en de NSB

“Ik beloof het leidend beginsel der NSB tot richtsnoer te maken voor mijn persoonlijk leven: ik ben bereid mijn beste krachten te wijden aan de opbouw van den Nationaal-Socialistischen staat. Ik beloof trouw aan den Leider en onderwerp mij aan de tucht en discipline in de beweging.”⁴⁶

Deze Belofte van Trouw moesten nieuwe NSB'ers bij hun toetreding tot de Beweging ondertekenen. Vanuit de NSB werd een hoge mate van activiteit van de leden verwacht. Er moesten vergaderingen worden bijgewoond, nationaal-socialistische dagbladen worden gelezen en publiekelijk van nationaal-socialistische gezindheid blijk worden gegeven door uniform en speldje te dragen. Lidmaatschap van de NSB was dan ook niet alleen een politieke overtuiging, maar ook het aanmeten van een nieuwe identiteit.

De NSB was bijzonder populair onder de boerenbevolking, vooral omdat de beweging de boer op een voetstuk plaatste en hen een betere toekomst beloofde. Om aan de macht te komen, had de NSB zich gericht op bevolkingsgroepen die in de jaren dertig waren geraakt door de economische crisis en wanhopig waren voor een diepgaande verandering, waaronder de boeren. Deze benodigde verandering in de landbouw leek de NSB te kunnen bewerkstelligen.⁴⁷

⁴⁶ Damsma en Schumacher, *Hier woont een NSB'er*, 55.

⁴⁷ R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de nationaal-socialistische beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009) 606-8.

Dat de boerenbevolking zich leende voor de NSB, werd hen na de oorlog niet in dank afgenomen. Lidmaatschap stond gelijk aan landverraad en was in menig proces verbaal de tenlastelegging nummer één. Het publiekelijk uiten van nationaal-socialistische gezindheid werd in de strafrechtelijke vervolging tot in detail aanhangig gemaakt. Hoe de naoorlogse berechting het lidmaatschap van de NSB beoordeelde, komt in het volgende hoofdstuk ter sprake. Eerst is het van belang de NSB vanuit het perspectief van de boeren te bekijken. In hoeverre werden zij lid vanuit idealisme, hoe was hun houding tegenover de partij en hoe actief waren de boeren binnen de Partij?

Door opnieuw de verklaringen alsmede de bewijsstukken die tijdens hun proces zijn aangevoerd als uitgangspunt te nemen, komen net zoals in het voorgaande hoofdstuk over de NOC tegenstrijdige beelden naar voren. In hun verklaringen ontkenden de boeren veelal een actief lidmaatschap en nationaal-socialistische gezindheid, terwijl de bewijsstukken wel degelijk een actieve en betrokken houding binnen de NSB tonen. Dat hiermee de schuld van een NSB'er bewezen zou zijn, is echter te kortzichtig. Beide verhalen moeten met een kritische blik worden bekeken, omdat de verdachte in beide gevallen er alle reden toe had zich aan te passen aan de situatie en het meest wenselijke antwoord te geven of de meest wenselijke houding aan te nemen. Iemand kan immers in zijn hart alsnog geen overtuigd aanhanger van de nationaal-socialistische denkbeelden zijn geweest, wanneer hij tijdens de oorlog dit in correspondentie wel zo liet lijken. Andersom geldt hetzelfde principe. Daarbij is het ook nog mogelijk dat idealisme en opportunisme hand in hand gingen.

Idealisme versus opportunisme

In een dagboekje dat hij bijhield tijdens zijn tijd in de Oekraïne, heeft H.Q. Verhaaren het volgende 'lied der legioen soldaten' opgeschreven:

“Nederlands zonen in der marsch vooraan,
In groot Germaansche vrijheid strijd.
Wij stormen voort, wij breken baan,
Ons lied klinkt schallend wijd en zijd.

Pan[t]sers stoten door, stuka's vallen aan,
Nederlands zonen in der marsch vooraan.

In Ruslands barren velden houden wij de wacht.
Vereend met Duitschen helden,

Wij waken dag en nacht,
Maar morgen is de krijg voorbij,
Germanje groot en sterk en vrij.

Hitler en Mussert slepen ons ter strijd,
Die dapper is kan bij ons staan.
Wij kwamen prompt,
Wij zijn bereid,
Wie laf is moet ten onder gaan.”⁴⁸

We mogen wel concluderen dat Verhaaren zich hier uitermate pro-Duits uitliet. Toch verklaarde hij na de oorlog dat hij ‘[...]den Führer van het Deutsche Rijk destijds een flinke vent [vond], doch later in hem [is] teleurgesteld’.⁴⁹ Uiteraard is het mogelijk dat Verhaaren na de oorlog inderdaad van gedachten veranderde. Of dit een oprechte keuze was of uit nood geboren wegens de veranderde omstandigheden, blijft echter discutabel.

Opnieuw speelt dus de vraag van idealisme versus opportunisme, ditmaal bij de beweegredenen van de drie boeren bij het toetreden tot de Nationaal Socialistische Beweging. Hendrik Dales benadrukte dat vooral onnadenkendheid een rol heeft gespeeld bij zijn keuze lid te worden. Hij heeft zich laten ompraten door mensen om hem heen zonder goed na te denken over de gevolgen. Ook vond hij het politieke programma veelbelovend. Op landbouwgebied zou er veel verbetering gegenereerd kunnen worden. Economische omstandigheden hielpen ook een handje mee. Hij moest zijn gezin onderhouden en oude schulden aan leveranciers afbetalen. Om zichzelf enigszins te rechtvaardigen, voegde Dales daar nog aan toe dat hij later spijt kreeg van zijn beslissing en absoluut niet fanatiek is geweest binnen de Beweging. In een andere verklaring beweert hij zelfs dat hij bij zijn werkzaamheden in Harskamp verplicht was lid te worden van de NSB.⁵⁰

Dezelfde motieven zijn ook bij Klaas Kostelijk te onderscheiden. Zijn lidmaatschap kwam ook voort uit de hoop dat de NSB verbetering kon brengen in de tuinbouw, waarin hij werkzaam was. Hij zou ook lid zijn geworden van de Oranjevereniging als deze hetzelfde had beloofd. Hij meende bovendien dat de NSB de economische en sociale crises kon oplossen. Ook

⁴⁸ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, dagboek.

⁴⁹ Ibidem, Staat van Inlichtingen, ongedateerd.

⁵⁰ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Proces-verbaal, 5 oktober 1945.

Ibidem, Verzoek tot vrijlating, 20 mei 1946.

Ibidem, Dossier bij Officier Fiscaal, 6 juli 1946.

Kostelijk zegt later tot een ander inzicht te zijn gekomen. Hij verklaarde niet actief te zijn geweest binnen de Beweging en niet te hebben geweten dat de NSB meedeed aan terreur en jodenvervolging.⁵¹

Ook Verhaaren dacht dat de NSB een oplossing kon bieden voor de slechte sociale omstandigheden in Nederland. Hoewel hier naar mijn mening opportunisme uit spreekt, hij heeft het immers niet over het nationaal-socialistische gedachtegoed, zag hij dit zelf als een idealistische overweging. In een brief aan Mussert uit 1944 pochte Verhaaren zelfs met termen als “ik ben een idealist die niet te koop is.”⁵²

Net zoals het het geval was bij zijn NOC dienst, was ook Verhaarens verhouding met de Beweging alles behalve goed. Op 11 november 1944 werd Verhaaren oneervol ontslagen, opnieuw op grond van laster en gezagsondermijning. Verhaaren had de hogere functionaris Van 't Land beledigd en hem een slechte en incapabele leider genoemd, waarna een woordenwisseling was ontstaan en er zelfs klappen vielen.⁵³ Ook hier kun je je afvragen in hoeverre Verhaaren alleen een lastpak was die overal voor problemen zorgde, of dat er hier sprake was van ongehoorzaamheden tegenover de Beweging die erop zou kunnen wijzen dat hij in werkelijkheid de NSB niet zo gezind was.

Het tijdstip van lidmaatschap was ook belangrijk. Laat lidmaatschap wijst immers meer op opportunisme terwijl vroeg lidmaatschap meer idealisme suggereert. Het onderscheid tussen NSB'ers die in de jaren dertig al lid werden en degenen die pas vanaf mei 1940 tot de beweging toetreedden, werd door de Beweging zelf al gemaakt. Leden van na 1940 kregen bewust een stamboeknummer van boven de 100.000 en werden denigrerend ‘meikevers’ genoemd. Deze gelegenheids-NSB'ers werden als minderwaardig beschouwd in vergelijking met de trouwe leden die al voor de oorlog lid waren geworden.⁵⁴

Hendrik Dales was zo'n meikever. Hij werd lid in augustus 1941 tot het einde van 1942 met stamboeknummer 162.887. Klaas Kostelijk en Verhaaren waren in de ogen van de NSB een stuk trouwere leden. Kostelijk werd lid in 1935 tot en met de ontbinding in 1945 met

⁵¹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Proces-verbaal van aanhouding en inbewaringstelling, 17 mei 1945.

Ibidem, Proces-verbaal, 3 juli 1946.

⁵² NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Brief aan Mussert, 17 november 1944.

⁵³ Ibidem, Proces-verbaal gemeente politie Amersfoort, 26 mei 1946.

Ibidem, Proces-verbaal, 4 januari 1947.

⁵⁴ Damsma en Schumacher, *Hier woont een NSB'er*, 55-6.

stamboeknummer 57.923 en Verhaaren vanaf september 1933 met stamboeknummer 87.932 tot hij in november 1944 oneervol werd ontslagen.⁵⁵ In het volgende hoofdstuk over de Bijzondere Rechtspleging zullen we zien of dit nog verschil maakte in hun berechting.

In dienst van de Duitse bezetter

Dat de boeren uit overwegend opportunistische motieven lid werden van de NSB, wordt weersproken wanneer we naar de vele werkzaamheden kijken die de drie boeren voor de NSB maar ook voor andere Duitse instanties uitvoerden. Ondanks dat het drietal beweert niet actief te zijn geweest binnen de Beweging, onnadenkend zou zijn geweest in het besluit tot lidmaatschap en al snel grote spijt te hebben gehad, waren ze maar al te bereid baantjes bij de Beweging of voor een Duitse instantie aan te nemen of publiekelijk hun gezindheid tentoon te spreiden.

Hendrik Dales was tot december 1941 Blokleider bij de NSB en bovendien lid van het Nederlands Arbeidsfront. Klaas Kostelijk was tot 1942 buurtgemachtigde van Zuid-Scharwoude voor het Nederlandsch Agrarisch Front. Verhaaren ten slotte bekleedde de functies van Groepspropagandist en Blokleider binnen de Beweging en was tot aan zijn ontslag in 1944 lid van de Weer Afdeling, waarbij hij de rang van Konstabel en Wachtmeester bereikte.

Ook deinsden ze niet terug hun politieke gezindheid uit te dragen. Er werden nationaal-socialistische dagbladen gelezen zoals het Nationaal Dagblad, Volk en Vaderland, De Daad en De Zwarte Soldaat. De twee dochters van Hendrik Dales waren in 1941 lid van de Jeugdstorm, droeg Verhaaren geregeld zijn uniform, stak de NSB-vlag uit en plakte hij duidelijk zichtbaar nationaal-socialistische affiches voor zijn raam.

Ook schrokken ze er niet voor terug diverse diensten uit te voeren voor Duitse instanties. Zo was Klaas Kostelijk medewerker van de Nederlandsche Volksdienst en lid van de Landwacht in de gemeente Langedijk.⁵⁶ De Nederlandse Volksdienst zorgde voor de nazificering van alle maatschappelijke hulp en ziekenzorg, wat bijvoorbeeld betekende dat zorg alleen nog mogelijk was voor Arische mensen. De landwacht was een paramilitaire hulpdienst van de Duitse bezetter, onder meer gevreesd door de arrestaties en executies die ze uitvoerde. Hendrik Dales en

⁵⁵ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Ledenregistratie NSB, 6 juni 1942. NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Lidmaatschapskaart NSB 1943-44. NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Brief, 2 juni 1940.

⁵⁶ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Rapport afdeling documentatie, 24 januari 1946.

Ibidem, Kaartje Kostelijk als buurtgemachtigde Nederlands Agrarisch Front, geldig tot 1 januari 1942.

Verhaaren hebben een nog veel langere lijst van werkzaamheden, waarvan ik hieronder de belangrijkste zal opsommen.

Hendrik Dales was in 1941 en 1942 werkzaam als gewapende bewaker op het oefenterrein van de Duitse Wehrmacht in Harskamp. In 1942 kwam Dales in aanmerking om Groeps-Agrarisch-Raadsman te worden in Oosterbeek. Hierover zei Dales overigens niets te hebben geweten, maar alleen het feit dat hij werd serieus werd overwogen om de functie te bekleden, zegt iets over zijn reputatie binnen de NSB. In 1943 trad hij als arbeider opnieuw in dienst van de Duitse Wehrmacht op het vliegveld in Deelen. In hetzelfde jaar werkte hij voor dezelfde werkgever als koetsier-paardenverzorger in Ede in de Arthur Koolkazerne. In 1943 en 1944 deed hij gewapend dienst bij de ‘Wachabteilung des Chefintendanten beim Wehrmachtsbefehls-haber Nederlanden’. Vervolgens gaf hij zich als bewaker op voor de Wachtdienst en werd achtereenvolgens Wachtman in Zeist, Arnhem, Nijmegen en Apeldoorn. Zijn overplaatsing naar Apeldoorn was overigens het gevolg van zijn straf nadat hij hout en steenkool had doorgespeeld aan burgers. Een interessant geval bij Hendrik Dales is ten slotte zijn relatie tot de nationaal-socialistische Weer Afdeling, de knokploegen van de NSB. In elke verklaring ontkende Dales stellig hier ooit dienst te hebben gedaan, maar zijn naam werd wel aangetroffen in de administratie uit 1942 van de Weer Afdeling te Doetinchem.⁵⁷

Ook bij Verhaaren is er sprake van een dergelijk geval. Hij ontkent te hebben gewerkt voor de NSKK, het Nationalsozialistisches Kraftfahrerkorps, een paramilitair onderdeel van de NSDAP die het transport verzorgde voor onder andere de Luftwaffe en de Wehrmacht. Het meest overtuigende bewijs hiertegen leverde Verhaaren echter zelf. In een brief aan Mussert uit 1944 heeft hij bovenaan zijn vroegere en toenmalige functie vermeld: ‘NSKK Frankrijk 1940’ en ‘NSKK Vrijwillige Transportkolonne 1944’.⁵⁸ Andere dienstbetrekkingen bekende Verhaaren wel. Zo was hij in 1940 en 1941 chauffeur bij het Kriegs Einsatzlager en in 1941 en 1942 magazijnbediende bij de Duitse Wehrmacht in de Waterlookazerne, beide in Amersfoort. In 1942

⁵⁷ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Dossier ATL Arnhem, november/december 1941.

Ibidem, Lidmaatschapskaarten Jeugdstorm Maria en Hennie Dales, 1941.

Ibidem, Ledenregistratie NSB, 6 juni 1942.

Ibidem, Brief Groepsleider Oosterbeek, 15 augustus 1942.

Ibidem, Afdeling administratie WA, augustus 1942.

Ibidem, Proces-verbaal, 1 februari 1946.

Ibidem, Dossier bij Officier Fiscaal, 6 juli 1946.

⁵⁸ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Brief aan Mussert, 17 november 1944.

was Verhaaren kantinebediende bij het SS Wachbataillon, de bewaking van Kamp Amersfoort. In dit concentratiekamp had Verhaaren volgens getuigenverslagen echter geen enkel contact met de gevangenen. Vanaf 1944 werkte hij als kampleider bij de Firma Berman in het werkkamp California op Texel, waar arbeiders bunkers bouwden voor de Wehrmacht. Hierbij moet wel worden aangetekend dat Verhaaren verklaarde ontslag te hebben genomen toen hij merkte dat hij het niet eens was met de gang van zaken in het kamp. In 1944 was hij vervolgens assistent-organisator bij de Nederlandsche Volksdienst en vervoerde hij als particulier chauffeur onder andere de zwager van de toenmalige Rijkscommissaris.⁵⁹

Ten slotte stonden de boeren ook niet zo negatief tegenover de Duitse bezetter, dat ze niet waar mogelijk de kans grepen voordeel te trekken uit hun lidmaatschap of functie. Klaas Kostelijk bijvoorbeeld werd in 1943 vrijgesteld voor inlevering van radiotoestellen die werden verboden wegens het luisteren naar buitenlandse zenders. De gezinsleden van Hendrik Dales hadden in 1944 recht op extra levensmiddelen en steenkolen door zijn functie bij de ‘Wachabteilung des Chefintendanten beim Wehrmachtsbefehls-haber Nederlanden’. Verhaaren mocht ten slotte ook zijn radio behouden en profiteerde bovendien van de vrijstelling voor de inlevering van rijwielen door zijn functie bij de Nederlandsche Volksdienst.⁶⁰

De vraag die hieruit volgt is of de boeren door hun keuzes gedurende de oorlog er financieel op vooruit zijn gegaan. Verhaarens inkomen voor 1940 wordt geschat op 1500 gulden per jaar. Na 1940 is deze gestegen naar 2200 gulden per jaar. Hoewel zijn financiële omstandigheden als ‘slecht’ worden omschreven, is hier toch enige mate van verbetering te zien.⁶¹ Dales daarentegen heeft geen enkel vermogen noch activa.⁶² Van financiële vooruitgang kan dus geen sprake zijn. Kostelijk had op zijn beurt vrij goede financiële omstandigheden rond 1940, maar heeft geen grote verbeteringen gemaakt. Na de oorlog is hij weer werkzaam op zijn

⁵⁹ Ibidem, Proces-verbaal gemeente politie Amersfoort, 26 mei 1946.

Ibidem, Proces-verbaal, 4 januari 1947.

Ibidem, Uitspraak Tribunaal Utrecht, 21 oktober 1947.

⁶⁰ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Aanvraag om vrijstelling inleveringsplicht radiotoestellen, 2 juni 1943.

NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Toewijzing extra levensmiddelen etc. van Wachabteilung des Chefintendanten beim W.Bfh.Ndl, 28 juni 1944.

NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Uitspraak Tribunaal Utrecht, 21 oktober 1947.

⁶¹ Ibidem, Staat van Inlichtingen, ca 1945-6.

⁶² NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Vermogen Dales bij Nederlands Beheersinstituut, ca 1945-6.

oude landbouwbedrijf van inmiddels ongeveer veertien hectare, met een koe, drie geiten, bokken en paarden en twee varkens.⁶³

Hoewel de drie boeren na de oorlog hun motivaties voor NSB-lidmaatschap bagatelliseerden, waren ze in werkelijkheid dus redelijk tot zeer actief binnen de Beweging. Hoewel ze misschien hun twijfels hadden, waren ze bovendien bereid verscheidene baantjes voor Duitse instanties aan te nemen en daar vervolgens van te profiteren. Idealisme en opportunisme gaan in dit geval dus waarschijnlijk samen.

Nu we een beeld hebben van het perspectief van de boeren zelf op enerzijds hun dienst bij de NOC en anderzijds hun NSB lidmaatschap, zal ik nu ingaan op de manier waarop de Bijzondere Rechtspleging deze twee zaken ervoer en berechtte.

De Bijzondere Rechtspleging na 1945

De vervolging van NSB'ers

“Wie, op welke wijze ook, zijn medewerking nog blijft verlenen aan dit schrikbewind, die zal na onze bevrijding de gevolgen daarvan hebben te aanvaarden, en het zwaar te verantwoorden hebben”.⁶⁴ Nog tijdens de bezetting van Nederland zinspeelden de koningin en de gevluchte Nederlandse regering in Londen op de naoorlogse strafrechtelijke vervolging van NSB'ers. Vooral om wraakacties op straat te voorkomen, de zogenaamde ‘bijltjesdag’, beloofden zij een spoedige en rechtvaardige berechting van alle ‘landverraders’.⁶⁵

Al in 1943 werden vanuit Londen vier wetsvoorstellen opgesteld die na de oorlog de basis zouden vormen voor de Bijzondere Rechtspleging. Het Besluit Buitengewoon Strafrecht, het Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven, het Besluit Buitengewone Rechtspleging en het Bijzonder Gratie-adviesbesluit, allen gericht om de strafrechtelijke vervolging na de oorlog zo snel mogelijk in gang te zetten. In september 1944 werd vervolgens het Tribunaalbesluit afgekondigd, waarmee de gedragingen die in strijd waren met de Nederlandse belangen konden

⁶³ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Staat van Inlichtingen, 7 december 1945.

Ibidem, Beginverslag Tuinbouwbedrijf geïnterneerde, 5 mei 1945.

⁶⁴ Rede Koningin op Radio Oranje 17 oktober 1942, geciteerd in Noach, *De bijzondere rechtspleging*, 1-2.

⁶⁵ P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. De afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam 2002) 9.

worden vervolgd. Op deze manier kon de Bijzondere Rechtspleging in de zomer van 1945, slechts maanden na de bevrijding in mei, van start gaan.⁶⁶

In oktober 1945 werd het Besluit Politieke Delinquenten aangenomen wegens de overvloed aan arrestanten. Met dit besluit konden zogenaamde ‘lichte’ gevallen door de Procureur Fiscaal worden berecht, zonder ook voor een Tribunaal te hoeven verschijnen. Zo ontstond een drietal manieren van berechting: buitenvervolginstelling voor de lichte gevallen, berechting door een Tribunaal of berechting door het Bijzonder Gerechtshof. De Procureur Fiscaal van het Openbaar Ministerie bepaalde of een zaak ernstig genoeg was om voor een Tribunaal te moeten verschijnen. Uiteindelijk kwamen ongeveer 120.000 zaken alleen voor de Procureur Fiscaal, waarvan er 90.000 buitenvervolginstelling kwamen. 16.000 gevallen kwamen voor het Bijzonder Gerechtshof en 50.000 voor een Tribunaal.⁶⁷

Voor het belang van dit onderzoek zullen we ons richten op de Tribunaalrechtspraak, die alledrie de boeren zijn ondergaan. Zoals gezegd, berechtte deze niet zozeer de misdaden zelf, als wel de algehele gedragingen en politieke gezindheid van de verdachte. Hieronder viel bijvoorbeeld het verlenen van hulp of steun aan de vijand, het publiekelijk tonen van gezindheid voor de vijand, lidmaatschap van de NSB, het bekleden van een functie voor bijvoorbeeld de NSB, het voeren van propaganda of het bevoordeeld zijn door de vijand tijdens de bezetting.⁶⁸

Ook het karakter van de desbetreffende persoon werd om deze reden meegewogen in de beoordeling. De kampcommandant in Rochdale, waar Klaas Kostelijk op dat moment was geïnterneerd, voelde zelfs de noodzaak om te berichten dat hij “geen sympathieke indruk maakte door zijn gesloten karakter. Hoever hij van zijn vroegere ideeën is teruggekomen is dezerzijds niet bekend. Ook bij de te verrichten werkzaamheden blonk hij lang niet uit.”⁶⁹

Het Tribunaal kon drie soorten straffen uitdelen. Ten eerste een advies voor een internering van maximaal tien jaar. De exacte duur hiervan werd bepaald door de regering. Ten tweede een verbeurdverklaring van een gedeelte van het vermogen en ten derde de ontzetting uit

⁶⁶ Noach, *De bijzondere rechtspleging*, 3-5.

⁶⁷ Ibidem, 17.

S. Faber, G. Donker e.a., *Bijzonder Gewoon: het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2010) en de ‘lichte gevallen’* (Zwolle 2010) 8, 37.

⁶⁸ Noach, *De bijzondere rechtspleging*, 57.

⁶⁹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Verklaring kampcommandant G.A.M. de Rie van interneringskamp Rochdale te Alkmaar aan Tribunaal Alkmaar, 2 juli 1946.

bepaalde rechten zoals actief en passief kiesrecht, het bekleden van bepaalde ambten of functies of militaire dienst.⁷⁰

De NOC volgens de Bijzondere Rechtspleging

Ook de Nederlandse boeren die voor de NOC naar Oost-Europa vertrokken, werden gearresteerd en berecht. Sommigen kwamen slechts voor de Procureur Fiscaal, maar een groot aantal werd ook voor het Tribunaal gedaagd. Zo ook Hendrik Dales, Klaas Kostelijk en H.Q. Verhaaren. Hun gedragingen tijdens de oorlog werden blijkbaar niet als ‘lichte’ gevallen ervaren. Nu we weten hoe de boeren hun diensttijd en hun NSB-lidmaatschap zelf ervoeren, is het nu van belang te kijken hoe het Tribunaal de NOC en de NSB veroordeelde. Om te beginnen met het eerstgenoemde, is allereerst de vraag op welke manier de tijd die de boeren in de Oekraïne doorbrachten een rol speelde in de mate van hun berechting. Werd de diensttijd bij de NOC als hun zwaarste misstap gezien, of waren het vooral hun andere werkzaamheden voor de Duitse bezetter die een straf ‘verdienden’?

Dat een boer vrijwillig voor de NOC in Oost-Europa werkzaam was geweest, betekende voor het Tribunaal dat hij “hulp of steun heeft verleend aan den vijand of diens handlangers”.⁷¹ Hoewel de boeren zelf veelal zeiden gehandeld te hebben voor de voedselvoorziening van Nederland, was volgens de berechting “[...]een helpen van den vijand op agrarisch gebied volkomen in strijd [...] met de belangen van ons volk”.⁷² Een dienstbetrekking bij de NOC werd dan ook in elke strafvervolgning aanhangig gemaakt en vaak ook als eerste tenlastelegging genoemd. Als we naar Hendrik Dales en H.Q. Verhaaren kijken, worden er naast de NOC echter ook hun talloze andere diensten voor Duitse instanties zoals de Wehrmacht en de Weer Afdeling ten laste gelegd. Wel wordt het als een bezwarend feit gezien dat Dales zich heeft aangemeld bij de Oostcompagnie.⁷³

Klaas Kostelijk is een geval apart. Bij zijn tenlastelegging werd namelijk als eerste zijn diensttijd bij de NOC in de Oekraïne genoemd en pas als tweede zijn NSB-lidmaatschap. Verder

⁷⁰ Noach, *De bijzondere rechtspleging*, 71.

⁷¹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Uitspraak Tribunaal voor het arrondissement Alkmaar, 10 juli 1946.

⁷² Ibidem, Uitspraak Tribunaal Alkmaar, 10 juli 1946.

⁷³ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Dossier bij Officier Fiscaal, 6 juli 1946.

heeft hij geen benoemenswaardige andere diensten uitgevoerd ten profijte van de Duitsers. Toch werd zijn straf niet substantieel lager. Hoewel hij minder lang werd geïnterneerd dan bijvoorbeeld Verhaaren, moest ook Kostelijk anderhalf jaar lang de gevangenis in, met aftrek van zijn inbewaringstelling, wat neerkwam op vier maanden celstraf. Ook werd hij ontzet uit het actieve en passieve kiesrecht, uit het recht van het bekleden van enig ambt en werd ten slotte zijn vermogen tot 13.000 gulden verbeurd verklaard.⁷⁴ Kostelijk zelf achtte zijn straf in vergelijking met latere bestrafte gevallen ook te zwaar, met name op financieel gebied. In 1952, toen zijn financiële situatie nijpend was geworden, diende zijn notaris dan ook een verzoek tot vermindering van de verbeurdverklaring in. Deze werd gehonoreerd en de verbeurdverklaring verlaagd tot 7.000 gulden.⁷⁵

Wat het Tribunaal Kostelijk vooral aanrekende, was “het feit dat beschuldigde na de eerste maal ondervonden teleurstelling toch weer naar Rusland is gegaan en hij ook toen niet uit vaderlandsche motieven is teruggekeerd.”⁷⁶ Hetzelfde zal het geval zijn geweest met betrekking tot Hendrik Dales, die ook tweemaal naar Oost-Europa vertrok. Het Tribunaal maakte in dit geval dus geen onderscheid in de beweegredenen die de boeren hadden om naar de Oekraïne te gaan. Het feit dat ze vertrokken waren, was al bewijs genoeg van onvaderlandslievend gedrag. Idealistische of opportunistische motieven lijken dus geen verschil te maken.

Om uit opportunisme naar de Oekraïne te vertrekken zou misschien zelfs als onvaderlandslievender ervaren kunnen zijn. Dat het de boeren zwaarder werd aangerekend wanneer ze uit eigenbelang bij een landverraderlijke organisatie in dienst waren en daarmee geprofiteerd hadden van de situatie, dan wanneer ze dachten te handelen uit idealisme, kwam voort uit het idee dat ze in eerstgenoemde geval beter hadden moeten weten.

‘Desbewust gehandeld in strijd met de belangen van het Nederlandsche volk’

Wanneer een verdachte zich onvaderlandslievend had gedragen terwijl hij zich bewust was van de gevolgen van zijn daden, werd dat hem ernstig aangerekend. Dat de boeren volgens het naoorlogse perspectief hadden gehandeld in strijd met de belangen van het Nederlandse volk

⁷⁴ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Uitspraak Tribunaal voor het arrondissement Alkmaar, 10 juli 1946.

⁷⁵ Ibidem, Verzoek Kostelijk om tenietdoening van verbeurdverklaring, 15 augustus 1952.

Ibidem, Brief Minister van Justitie over vermindering verbeurdverklaring vermogen, 24 december 1952.

⁷⁶ Ibidem, Uitspraak Tribunaal voor het arrondissement Alkmaar, 10 juli 1946.

stond immers vast, maar niet in hoeverre hen die schuld kon worden aangerekend. Dit werd wel van groot belang voor de strafmaat. Dat hierbij vooral de ‘desbewustheid’ zwaar woog, is interessant omdat het aantoont in hoeverre er belang werd gehecht aan verzachtende omstandigheden en daarmee aan opportunistische beweegredenen.

Het begrip ‘desbewustheid’ lijkt namelijk een verschil te maken tussen de daadwerkelijke schuld aan bepaald gedrag en de achterliggende opzet ervan. Toch mocht het Tribunaal dit verschil tussen schuld en opzet officieel niet maken, wat tot grote onduidelijkheden leidde. Dit blijkt wel uit de onenigheid die hierover tussen de verschillende Tribunaal in Nederland ontstond. De ene meende dat desbewustheid er alleen was als de beklaagde had moeten begrijpen dat zijn gedrag in strijd was met de Nederlandse belangen, terwijl de ander vond dat bijvoorbeeld financiële problemen de desbewustheid aan het gedrag ontnam. Weer een ander zei dat er wel degelijk sprake van desbewustheid kon zijn, ook al was er door omstandigheden gehandeld. Het Tribunaal kon officieel immers geen verschil maken tussen opzet en schuld.⁷⁷

Om te ontkomen aan de aanklacht van desbewustheid, beriepen de aangeklaagden zich in hun verweer op verzachtende omstandigheden of overmacht die tot hun acties zouden hebben geleid. Zo ook het drietal boeren uit dit onderzoek dat, zoals we hebben kunnen zien, hun gedragingen toewees aan onder andere financiële nood.

In het geval van Klaas Kostelijk voelde het Tribunaal zich geroepen om bij de uitspraak op 10 juli 1946 specifiek op de desbewustheid in te gaan: “Wat speciaal het desbewuste betreft, beschuldigde heeft wel gezegd niet in te zien, dat hij zich in strijd met de belangen van het Nederlandse volk heeft gedragen, maar is in gebreke gebleven dit verweer ook maar enigszins met redenen te omkleeden. [...] Ten overvloede merkt het nog op, dat het vanzelf spreekt en iemand van de ontwikkeling van beschuldigde – werkelijk naar den indruk van het Tribunaal geen ‘domme boer’ – ook heel goed moet begrepen hebben, dat een helpen van den vijand op agrarisch gebied en het lid zijn van een landsverraderlijke en geheel met den vijand samenwerkende organisatie als de NSB volkomen in strijd was met de belangen van ons volk”.⁷⁸

⁷⁷ Naeff, *De Nederlandsche Oost Compagnie N.V.*, 5, 68-70.

⁷⁸ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Uitspraak Tribunaal Alkmaar, 10 juli 1946.

In dit geval concludeerde het Tribunaal dus dat Kostelijk, ondanks de verzachtende omstandigheden, wel degelijk beter had moeten weten. Opportunisme werd hem dus zwaar aangerekend en bepaalde in grote mate zijn relatief hoge strafmaat.

NSB-lidmaatschap volgens de Bijzondere Rechtspleging

Een Nationaal Socialist zijn in naoorlogs Nederland, was natuurlijk onvergeeflijk. Lidmaatschap alleen had waarschijnlijk al tot een veroordeling kunnen leiden. Deze landverraders hadden niet alleen de bezetter geholpen, maar hadden vaak ook nog voordeel getrokken uit hun lidmaatschap in de vorm van voedselbonnen of functies. Deze verkregen speciale behandeling maakte hen naast landverraders, vooral ook profiteurs. Ook hier bepaalde opportunisme dus in veel gevallen de strafmaat.

De manier waarop het Tribunaal de motieven tot lidmaatschap en het hebben van pro-Duitse en nationaal-socialistische ideeën beoordeelde, blijkt uit het geval van Verhaaren. Verhaaren en zijn vrouw werden tijdens de Meidagen immers geïnterneerd en door de Duitsers bevrijd wat een band heeft doen opbouwen. Maar deze internering had hij wel aan zichzelf te danken, zo redeneerde het Tribunaal, omdat hij al voor de oorlog lid werd van de NSB. Het werd Verhaaren ten slotte ook zeer aangerekend dat hij “om een persoonlijke grief toenadering tot de vijand zocht en zich beschikbaar stelde voor diens oorlogvoering.”⁷⁹

Met betrekking tot de werkzaamheden die Verhaaren in dienst van de Duitsers heeft uitgevoerd, verdedigde Verhaaren zich door te beroepen op zijn sterke rechtvaardigheidsgevoel. Dat dit zou verklaren waarom hij steeds slechts enkele maanden ergens werkte en opstapte zodra er wantoestanden of onrechtvaardigheden ontstonden, vond het Tribunaal echter onzin. Als dat het geval was geweest, had Verhaaren zich wel geheel van de vijand afgekeerd. In plaats daarvan bleef hij juist tot aan het einde van de oorlog bij de vijand in dienst. Uiteindelijk concludeerde het Tribunaal dat Verhaaren tot zijn gedrag was gekomen omdat hij streefde naar het verbeteren van zijn financiële omstandigheden en de vijand zeer bewonderde.⁸⁰

Ook het tijdstip waarop hij lid is geworden, werd bij de berechting van Verhaaren in overweging genomen. Dat hij al voor de oorlog lid werd, betekende volgens zijn raadsman

⁷⁹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 55527, Uitspraak Tribunaal Utrecht, 21 oktober 1947.

⁸⁰ Ibidem.

namelijk dat in zijn geval idealisme nog heeft meegespeeld.⁸¹ Dat in de verdediging, idealisme als een soort verzachtende omstandigheid werd gebruikt, impliceert dat opportunisme inderdaad als het grotere kwaad werd gezien. Lidmaatschap in de jaren dertig had immers nog te maken met een idealistische insteek. Wanneer je pas na 1940 toetrad tot de Beweging, toen de oorlog al was begonnen, had je echter beter moeten weten.

H.Q. Verhaaren werd op 21 oktober 1947 door het Tribunaal van Utrecht veroordeeld tot een internering van vier jaar, met aftrek van zijn inbewaringstelling, waarmee hij vrijkwam op 7 juni 1949. Tevens werd hij ontzet uit het actieve en passieve kiesrecht.⁸² Verhaaren werd uiteindelijk al in september 1948 vrijgelaten.⁸³

‘Fout’ in de oorlog

Dat lidmaatschap van de NSB zo zwaar werd beoordeeld, had alles te maken met het naoorlogse gepolariseerde beeld van goed en fout en daarbij komende ideeën van ‘de’ collaborateur die ‘fout’ was geweest in de oorlog en het vaderland had verraden. In Dales’ dossier bij de Officier Fiscaal werd zelfs genoteerd of er vrees was voor molestatie bij zijn thuiskomst.⁸⁴

Echter, in hoeverre was de collaboratie met de vijand die de NSB’ers zo werd aangerekend en na de oorlog zo’n beladen begrip is geworden, zo anders dan de accommodatie waaraan het merendeel Nederlanders zich schuldig maakte? Meegaandheid met de bezetter was immers alomtegenwoordig. Zelfs premier De Geer in Londen riep hiertoe op: “het is de plicht van Nederlandse instanties bezet door de Duitsers om zo goed mogelijk met Duitse autoriteiten samen te werken en daardoor de bevolking zoveel mogelijk te helpen.”⁸⁵ Uiteraard betekende accommodatie niet dat iedereen meteen in dienst ging voor Duitse instanties, maar van groot actief verzet was in ieder geval geen sprake. Symbolisch passief verzet kwam wel veel voor, waarbij zelfs het woord ‘hallo’ als een verzetsdaad werd beschouwd, omdat dit de nieuwe betekenis had gekregen van ‘hang alle laffe landverraders op’.⁸⁶

⁸¹ Ibidem, Proces-verbaal, 7 oktober 1947.

⁸² Ibidem, Uitspraak Tribunaal Utrecht, 21 oktober 1947.

⁸³ Ibidem, Bevel tot invrijheidstelling, 6 september 1948.

⁸⁴ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Dossier Dales bij Officier Fiscaal, 6 juli 1946.

⁸⁵ C. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 130-2.

⁸⁶ Van der Heijden, *Grijs verleden*, 271-2.

In een naoorlogs onderzoek naar ‘de’ collaborateur, bleek deze niet te bestaan. Slechts elf procent was overtuigd nazi, vijftien procent had uit misplaatste loyaliteit met de Duitsers meegewerkt, vijftientwintig procent had zo zijn twijfels en veertig procent was zelfs apolitiek.⁸⁷

Dat de situatie in werkelijkheid niet zo zwart-wit was, blijkt ook uit de getuigenverklaringen en brieven die familieleden of kennissen schreven in een poging hen vrij te pleiten. In het artikel ‘Enkel en alleen in dit geval’ onderzocht Helen Grevers met behulp van deze brieven *à décharge* in hoeverre deze dichotomie van goed en fout klopte met betrekking tot de stemming onder de Nederlandse bevolking. Het idee dat de Nederlanders wraakzuchtig tegenover NSB’ers stonden, dient volgens Grevers heroverwogen te worden. Al in 1945 bleek uit een enquête namelijk dat het grootste deel van de bevolking meende dat bij de vervolging rekening gehouden diende te worden met de achterliggende motivatie van NSB-lidmaatschap. In 1947 verloren de Nederlanders zelfs grotendeels hun interesse voor de bestraffing van NSB’ers. In plaats van hard te straffen richtte de vervolging zich dus op het individu en hield het rekening met de sociaal-psychologische achtergrond van de collaborateur.⁸⁸

Dat collaboratie als een sociaal in plaats van een politiek probleem werd gezien, is ook terug te zien in de brieven van familie en kennissen. In plaats van de feiten te ontkennen of met nieuw bewijs te komen, werden hierin slechts verzachtende externe of persoonlijke omstandigheden aangedragen. Ook de goede karaktertrekken van de verdachten of hun bekendheid in de buurt werden benadrukt.⁸⁹

Grevers’ belangrijkste vinding is dus dat het merendeel van de Nederlandse bevolking na de oorlog de collaborateurs accepteerde en hen als het slachtoffer van externe factoren zag. In plaats van de algemeen geaccepteerde zwart-wit beeldvorming wilde men vooral naar de toekomst kijken.⁹⁰

Bij twee van de boeren uit dit onderzoek worden dergelijke brieven geschreven. Zo blijkt Klaas Kostelijk uit vier getuigenverklaringen tijdens de bezetting onderduikers in huis te hebben genomen en hen daarmee van deportatie te hebben behoed. Het gaat hier echter niet om joden, maar om mensen die gedwongen tewerkstellingen door en in Duitsland probeerden te

⁸⁷ Ibidem, 352-3.

⁸⁸ H. Grevers, ‘Enkel en alleen in dit geval’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124-3 (2009) 370-5.

⁸⁹ H. Grevers, ‘Enkel en alleen in dit geval’, 383.

⁹⁰ Ibidem, 388-9.

ontvluchten. Kostelijk nam deze onderduikers zelfs in dienst in zijn tuinbouwbedrijf. Ook hielp hij mensen tijdens de hongertijd aan voedsel tegen acceptabele prijzen. Volgens deze verklaringen was Kostelijk menslievend, hulpverlenend, drong hij nooit nationaal-socialistische ideeën op en deed hij nooit iets “wat in de bezettingstijd het licht niet kan verdragen”.⁹¹

Het meest ontroerende voorbeeld is de brief die de veertienjarige dochter van Hendrik Dales op 16 januari 1946 aan de kampdirecteur te Wezep schrijft, waar haar vader destijds in bewaring gesteld was, met het verzoek haar vader vrij te laten. Marietje Dales meldt dat haar moeder in het ziekenhuis ligt en dat zij voor haar vijf broertjes en zusjes tussen de 1 en 13 jaar oud moet zorgen en verantwoordelijk is voor de huishouding. Daar komt nog bij dat alle kinderen schurft hebben gekregen. “Als nu mijn vader thuis was dan kon die alles schoonmaken en zodoende maken dat wij van scabies werden genezen want nu wordt het hoe langer hoe erger en hulp kan ik niet krijgen en hebben wij geen geld voor terwijl moeder in het ziekenhuis nog niet best is.”

Haar verzoek werd niet ingewilligd. Met potlood werd er zelfs bijgeschreven: “Dit is een zielig geval maar de man is totaal verkeerd geweest zodat mijns inziens hij niet voor ontslag in aanmerking komt.”⁹² Hoewel de brieven *à décharge* aan het dossier van de verdachten zijn toegevoegd, is het dan ook de vraag of deze hebben meegewogen in hun berechting. Naar alle waarschijnlijkheid in de meeste gevallen niet, aangezien de procureur-fiscaal letterlijk de opdracht kreeg de verklaringen niet als bewijs mee te nemen.⁹³ De korte aantekening over Dales als ‘totaal verkeerd’ toont aan dat hij ondanks de gunstige verklaringen toch bestraft werd als landverrader. Hij werd op 8 oktober 1946 door het Tribunaal in Arnhem veroordeeld tot een internering, waarbij de tijd die hij inbewaring had doorgebracht in mindering werd gebracht. Daarbij werd hij ontzet uit het actieve en passieve kiesrecht en werd zijn beheer over zijn vermogen opgeheven.⁹⁴

⁹¹ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 14600, Vier getuigenverklaringen, 3 juli 1945, 26 juni 1946, 27 juni 1946, en 27 juni 1946.

⁹² NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Verzoek om vrijlating door dochter, 16 januari 1946.

⁹³ H. Grevers, ‘Enkel en alleen in dit geval’, 387.

⁹⁴ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 26795, Uitspraak Tribunaal Arnhem, 8 oktober 1946.

Conclusie

Het heersende beeld dat de Nederlandse samenleving en de naoorlogse Bijzondere Rechtspleging van de NSB'ers hadden was dat het landverraders waren. De Nationaal Socialistische Beweging was een landverraderlijke organisatie en ook de Nederlandse Oost Compagnie en haar Oostinzet van boeren in onder andere de Oekraïne was in strijd met de belangen van het Nederlandse volk.

Voor de boeren zelf, die in dit onderzoek gerepresenteerd werden door Hendrik Dales, Klaas Kostelijk en H.Q. Verhaaren, was de situatie een stuk minder zwart-wit. Met betrekking tot de NOC waren ze niet in staat de hoge verwachtingen van de organisatie waar te maken en ook hun motieven om naar Oost-Europa te vertrekken kwamen voort uit een combinatie van opportunisme en idealisme. Alledrie kwamen ze om verschillende redenen ook weer terug naar Nederland. Er dient echter opgepast te worden met deze naoorlogse verklaringen, want sociaal wenselijke antwoorden zijn dan onvermijdelijk. Alledrie de boeren hadden namelijk redenen om toch in enige mate sympathie te hebben voor de Duitse zaak, de ene omdat hij tijdens de Meidagen geïnterneerd was en de ander omdat hij familiebanden met de Duitsers had.

Met betrekking tot de NSB, zeggen alledrie de boeren vooral uit opportunisme lid te zijn geworden en er al snel veel spijt van te hebben gekregen. In dit geval is er echter meer bewijs aan te dragen voor sympathie met de nationaal-socialistische idealen. Zo schreef Verhaaren niet voor niets het strijdlid der legioen soldaten in zijn dagboek op en waren de boeren redelijk actief binnen de Beweging en voor andere Duitse instanties.

Het drietal zal bij hun dienstbetrekking bij de NOC en hun lidmaatschap van de NSB dus gemotiveerd zijn door een mengeling van opportunisme en idealisme. In het geval van Verhaaren zal idealisme een grote rol hebben gespeeld. Bij Dales zou al meer opportunisme kunnen hebben meegespeeld en bij Kostelijk is opportunisme waarschijnlijk de meest vooraanstaande motivatie, hoewel ook hier idealisme op de achtergrond meegespeeld zal hebben. Dit alles is echter bij benadering, omdat het onmogelijk blijft de waarheid uit sociaal wenselijke antwoorden te halen.

De Bijzondere Rechtspleging op haar beurt veroordeelde beide zaken als landverraad, mede bepaald door het gepolariseerde naoorlogse beeld. Vooral NSB-lidmaatschap was onvergeeflijk, bij de NOC lag het genuanceerder. In de berechting van Kostelijk was zijn dienst bij de NOC zijn ernstigste misstap, maar in de gevallen van Verhaaren en Dales waren het waarschijnlijk hun talloze andere werkzaamheden voor Duitse instanties die tot hun veroordeling

leidden. Dat in beide gevallen de boeren mede uit opportunisme hadden gehandeld, was echter geen reden voor een verminderde strafmaat. Integendeel, hoeveel verzachtende omstandigheden de boeren of hun naasten in brieven *à décharge* ook aandroegen, het Tribunaal veroordeelde het handelen uit eigenbelang als zeer onvaderlandslievend gedrag. Hoewel het Tribunaal officieel geen verschil maakte tussen schuld en opzet, sneed zij zichzelf hierbij in de vingers door het verwarrende begrip van ‘desbewustheid’ in de mond te nemen. Als gevolg werd er wel degelijk verschil gemaakt met betrekking tot in hoeverre de verdachte de schuld kon worden aangerekend. Hierbij werd niet zozeer idealisme, maar vooral opportunisme en eigenbelang zwaar bestraft. De boeren hadden immers beter moeten weten, zeker wanneer ze na 1940 lid werden van de NSB en dus ook bij hun vertrek naar de Oekraïne in 1942.

In de ogen van de Bijzondere Rechtspleging en in het toenmalige tijdsbeeld, vertoonden Hendrik Dales, Klaas Kostelijk en H.Q. Verhaaren dus zonder twijfel onvaderlandslievend gedrag. Maar wat als onvaderlandslievend ervaren wordt, is afhankelijk van het tijdsperspectief. Dat vlak na de oorlog uit ressentiment een gepolariseerd zwart-wit beeld is ontstaan, waarvan vanaf de jaren zestig een opleving ontstond door het opspelen van dit onverwerkte verleden, is begrijpelijk. De verklaringen die de boeren in hun strafprocessen deden, zijn naar alle waarschijnlijkheid ook gebruikt om deze beeldvorming te voeden. Uit dit onderzoek komt echter een veel genuanceerder beeld naar voren van de denkbeelden, beweegredenen en handelingen van de drie hoofdpersonen. Om recht te doen aan de individuele motivaties en gedrag van de drie boeren uit dit onderzoek, is het dus van belang deze in plaats- tijds- en cultuurgebondenheid te beschouwen. Onvaderlandslievend gedrag? Niet vanzelfsprekend.

Literatuurlijst

Barnouw, D., 'To Ostland, we want to drive', in: R. Schuddeboom (ed.), *Beyond Traditional Borders, Eight centuries of Latvian-Dutch relations* (zp 2006).

Barnouw, D., *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2004).

Barnouw, D., *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen Deel II mei 1942-mei 1945* (Zutphen 1993).

Damsma, J. en Schumacher, E., *Hier woont een NSB'er. Nationaal-socialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010).

Faber, S., Donker G. e.a., *Bijzonder gewoon: het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2010) en de 'lichte gevallen'* (Zwolle 2010).

Grevers, H., 'Enkel en alleen in dit geval', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124-3 (2009) 368-389.

Heijden, C. van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).

Lage, A. zur, Arnout de Waard en de Nederlandse Oostcompagnie: een agrarisch NSB'er in Oekraïne (Scriptie Geschiedenis, Utrecht 2010).

Lower, W., *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine* (University of North Carolina 2005).

Mazower, M., *Hitlers Empire. Nazi rule in occupied Europe* (Londen 2008).

Naeff, F., *De Nederlandsche Oost Compagnie N.V. Een onderzoek naar de achtergronden van de Nederlandse Oostinzet en de werkzaamheden van Nederlanders in Oost-Europa onder Duitse bezetting* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA, 1981).

Noach, W.M.E., *De bijzondere rechtspleging, straf- en tuchtrechterlijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren*, Proefschrift Universiteit Leiden ('s-Gravenhage 1948).

Obermaier, F., *Oekraïne, het land der zwarte aarde* (Amsterdam 1943).

Romijn, P., *Snel, streng en rechtvaardig, de afrekening met de 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Amsterdam 2002).

Slaa, R. te en Klijn, E., *De NSB. Ontstaan en opkomst van de nationaal-socialistische beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).

Bronvermelding

Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging te Nationaal Archief Den Haag (CABR)

Hendrik Dales (geb 15.1.1898)	CABR-dossier:	26795 (Trib AH 2730)
Klaas Kostelijk (geb 8.3.1894)	CABR-dossier:	14600 (Trib Alkmaar 5)
H.Q. Verhaaren (geb 23.3.1893)	CABR-dossier:	55527 (Trib Utrecht 697 A)

Archief NIOD

Archiefnummer 176 – Nederlandse Oost Compagnie:

- Inventarisnummer 126
Rowno, 1943
- Inventarisnummer 768
Stukken betreffende de aanvragen voor de levering van Nederlandse vakarbeiders in de Oekraïne door de LBGU te Rowno (Rovno) bij de NOC, 1943.
- Inventarisnummer 1004
Correspondentie van het kantoor in Den Haag met het bijkantoor te Rowno (Rovno) via de Nederlandse Nationaal-Socialistische Organisatie voor Handelsvoorlichting (Niederländischer National Sozialistischen Wirtschaftsdienst) betreffende de inzet van personeel aldaar, 1943-4.
- Inventarisnummer 1014
Stukken betreffende het onderkomen van de Nederlanders te Rowno (Rovno), 1943.

Knipselcollectie:

- A. de Waard: Map KA 13540